

EZERÉVES A MAGYAR ISKOLA

Eötvöstől Eötvösig

Az iskola a reformkor és a kiegyezés között (1845–1868)

Hazai neveléstörténetünknek – az I. és a II. Ratio Educationis után és az Eötvös-féle népiskolai törvény előtt – harmadik legjelentősebb közoktatásügyi rendelkezése: az 1845-ben napvilágot látott népiskolai szabályzat volt, amelyet alsófokú népiskolai rendszerünk *állami reformtervezeteként* az ellenzéki reformmozgalommal szemben állva, saját hatáskörében hozott tető alá a kormány, ami később a felekezeti tanügyigazgatás elvén – amely évszázadokon át éltette és fenntartotta a teljes magyar népoktatást – jöttányit sem változtatott.

Hazánkban ettől az időtől beszélhetünk minden gyermek *tankötelezettségéről királyi rendelkezés alapján*, előtte csak a jobbágygyermekekre vonatkozó tankötelezettség volt érvényben. Az 1845-ben kiadott elemi iskolai szabályrendelet *királyi rendelkezés* volt, amelyben már minden szülő kötelezve volt arra, hogy gyermekeit hatéves korukban az al-elemi iskolába beírassa s azt velük hat-tizenkétéves korukig elvégeztesse. Ellenkező esetben a szülőt megbüntették.

Az 1845-ös szabályzat első fejezete az „elemi tanodák” feladataival, a második fejezet az iskolák felállításával, a harmadik az oktatás tárgyaival foglalkozott. A további fejezetek pedig az oktatás módjával, a tanítóval, az oktatás gyakorlati céljával, a tanév szabályozásával és a vizsgarend próbáteleivel.

A népiskola szerepének súlyára és hatására, főképp hiányosságára következtethetünk – korszakunkból – Berzsenyi Dániel: A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól (1833) című agrár- és művelődéspolitikai tanulmányából. „Mezei szorgalmunk nagyon elmaradott, földünk megművelésére nincs illendő nép” – mondotta a költő, a legnagyobb bajt a műveletlenségben látva. A reformkor nagy nemzedéke Berzsenyivel azonosan vélekedett parasztságunk iskoláztatásának hiányos voltáról. De ezekről a gondokról szólt Wesselényi is a Balítéletekben, mondván, hogy *tudás nélkül csak a szegénység lehet a nép osztályrésze*.

Vajon milyen lehetett a paraszti elvárás a kor népiskolájával szemben? Nem is annyira a tananyag magvában: az olvasásban, az írásban és a számolásban volt eltérés a parasztság érdeke és a népiskolai tananyag között, hanem praktikus ismeretek tanításának a kérdésében. Még a század későbbi évtizedeiben is ennek hiányát panaszolta Somogy megye sajtója: „E nagy megyének nincs gazdasági iskolája. A föld is csak a tudomány előtt vallja ki kinceit.”

A megye honoráciorainak sorában a falu mestere: a pedagógus fizetségben és szakmai tekintélyben – a jegyzővel együtt – az *utolsó helyen* szerepelt. Igaz, pedagógiai szakképesítés tekintetében sem volt minden rendben körülöttük. Miután a XIX. század első felében alapított tanítóképezdek még aligha tudhatták hatásukat 1845-ig kifejteni, így a korszak falusi tanítóinak *semmiféle pedagógiai szakképesítésük* nem lévén, az iskolai végzettségnek mindenképpen a legalacsonyabb fokon állónak tartották őket az egyéb értelmiségi kategóriák képviselői. Erkölcsei megbecsülésük is sokszor volt hiányos, ezért is írta a kaposvári gimnázium akadémikus rangú igazgatója: Horváth József Elek az iskolai nevelésről szólva a Tudományos Gyűjteményben: „Szükséges volna a tanítóknak bizonyos rangot adni, hogy a köznép ne szólíthassa őket az iparos mesterekhez hasonlóan, hanem foglalkozásukhoz méltóan, s ennélfogva legyen olyan a rangjuk idehaza is a tanítóknak, mint külföldön. „Még Keselyeő Péternek, az egyik falu iskolamesterének a háza falára írt versének a megörökítésével maga Jókai is a társadalmi értelmiségi hierarchia legalsó fokán álló alakját idézte a Népvilágban:

*Rektor uram nemes Fuszulyka Pál,
Mester uram pedig tudós Östyepka Pál,
Odakint a kertben kukoriczát kapál,
Preceptor a mezőn bibicztojást keres,
Tanítja a népet kaloda és deres.*

A polgárosodás hatására a reformkori népiskola lassan már kezdte feloldani a feudalizmus XVIII. századi viszonyainak konzerválásában erősen közreműködő falusi oktatási és népművelési intézmények légkörét. Jelentős pedagógiai reformok, a II. Ratio és – különösképp – az 1845-ös elemi iskolai szabályzatok sürgették a változások végrehajtását. A tanügy kérdése iránt kedvezőbb szemlélet erősödött a magyar történelem reformkorában, a népiskola tartalmi elemeinek a növekedésével, a gyakorlati és a hasznos ismeretek egyre táguló és szélesedő tananyagának a korszerűsítésével, a tankönyvek számának és minőségének a növekedésével, egyre több tanteremmel épülő új iskolák számával, a benne egyre inkább hivatásként dolgozó tanítók – már-már értelmiségi alakjaival – még akkor is jelentős változásokon mentek keresztül, ha bennük – elsősorban – az egyházhoz és az államhoz hű alattvalók nevelését tűzték ki célul. Ez az iskola azonban már *hatalmas művelődési örökséget őrzött falai között és adott át stafétabotként a kulturális élet folyamatát biztosítva*. Ez a csaknem 8 évtizedes korszak volt népiskolázás-történetünk *megalapozó, meggyökerező és törzsnevelő korszaka* az Eötvös-féle népoktatási törvénynek már 1848-ban szándékolt megteremtésének az időpontja.

* * *

Nemzeti múltunk történetében az abszolutizmus mindenkor ellenszerves rendszerében, az elmarasztható negatívumok mellett a *polgári lörekvéseket* még akkor is észre kell venni, ha e nem éppen ellentmondások nélküli vonások a *konzervatív katolikus ideológiába beágyazott birodalmi centralizáció, nyelvi és szellemi germanizáció* elemeire is ráépültek, ami dinasztia és hithűségre, valamint a politikai és társadalmi berendezkedések tiszteletére szándékolta az ifjúságot nevelni. A központosított abszolutista birodalom – a forradalom és a szabadságharc leverése után – lényegében egy nemzetek feletti, szellemében katolikus, forradalomellenes, nyelvében pedig egy német államrendszer szolgálatába állította konzervatív eszmei közoktatás-politikáját is.

Ahogy azonban Stadion község törvénytervezete, Schmerling jogszolgáltatási reformjai és Bruck vasútépítési tervezetei: mind-mind a polgári fejlődés irányába mutattak, az 1849. június 28-án a vallás- és közoktatásügyi miniszterré kinevezett Thun Leó gróf oktatásügyi reformtervezete is szolgálta – bizonyos mértékig – hazai oktatásügyünk polgári fejlődését. Noha a tanügyi reform – az Entwurf – bevezetésének útjában jelentős akadályt képeztek a politikai felelősségre vonások és az erőszakos nyelvrendelet körüli kedvezőtlen társadalmi jelenségek, amelyek az abszolutizmus lényegéből származóan mindig ellenségesek voltak, különösképp a hazai oktatási viszonyok iránt kevésbé érzékeny és fogékony bécsi adminisztrációnak a protestánsok tanügyi önállóságával szemben alkalmazott ellenséges eljárásának gyakorlata iránt, mégis aligha lehet az 1850-es esztendővel induló polgári reformok haladó jellegét tagadni. Azok kultúrpolitikai saroktétellei: különösképp a kötelező népoktatás, a korszerű középfokú iskolázás, a tanítóképzés és a felsőoktatás – a hazai hagyományokra épülően – és a polgári élet új viszonyaira is alkalmazhatóan már megtalálhatóak voltak nagy művelődéspolitikusunknak: *Eötvös Józsefnek – csaknem két évtizede elődázott – iskolai reformtervezeteiben*.

Az 1855-ben megkötött konkordátum a császárság és az egyház között pedig már hangsúlyozottabban segítette az anyanyelvi oktatást, mint az Entwurf. A polgári átalakulás és fejlődés – már népiskolai szinten is – új követelményeket támasztott, megkövetelte a gyakorlati ismeretek fokozottabb oktatását, valamint ezen ismeretek újraismétlését, a vasárnapos iskolák padosaiban és az iskolák mellett gyakorlati célokból létesített gyümölcsös kertekben, s a gyümölcsfaiskolákban.

* * *

A *középiskolák* életében tragikus esemény volt az 1849-es Organisation Entwurf degradálással induló folyamata. Még alig ült Thun Leo a kultuszminiszteri székbe a szabadságharc leverése és az abszolutizmus beköszönte után, 1849. június 4-én, máris tudomására hozta Magyarország polgári közigazgatásának élére – Haynau mellé – kinevezett és meghatalmazott császári biztosnak: Geringer Károlynak, hogy ki akarja dolgozni Magyarország oktatásügyének új organizációját. Ez a 38 éves, cseh-német származású, későbbi nemzeti elveit többször megtagadó arisztokrata – az abszolutizmus gátlástalan kiszolgálójaként egyetlen magyar szakembert sem hívott be a minisztériumába. Eötvös minisztériumából még a katolikus egyházi osztály vezetőjét: Korizmits Antal apátkanonokot sem alkalmazta,

helyette Simor Jánost, a későbbi hercegprímást hívta meg a katolikus egyházügyek referálására. Amikor pedig 1857-ben Simor győri püspök lett – magyar jelöltje sem lévén – a bécsi udvar egyik plébánosát nevezte ki erre a posztra.

Thun átszervezésének alapelveit Franz Exner, a Bécsbe hívott prágai, és Hermann Bonitz egyetemi tanárok dolgozták ki számára: „Entwurf der Grundzüge des öffentlichen Unterrichts wesens in Österreich” címmel. Ebben a két Ratio örökébe lépő „harmadikban” jelentek meg hazai közoktatásügyünk ideiglenes átszervezésének az alapelvei valamennyi oktatási intézményünkre, az elemi vagy néptanodákra csakúgy, mint a közép- és főtanodákra.

Hazai neveléstörténetünkben a kapitalizmus új korszakát megnyitó Entwurf – a benne megjelent korszerűtlen és nemzetellenes elvek ellenére – azért vált sorsdöntő jelentőségűvé, mivel éppen azokkal az iskolákkal szemben vetette fel a *lét és nemlét* kérdését, amelyek a maguk erejéből – anyagiak híján – alig tudtak megfelelni a tanügyi rendelet előírásainak, különösképp a reáliákra való előírásoknak, szaktanárok hiányában. A 8 osztályú főgimnáziumban 12 tanárnak, a négyosztályú algimnáziumban pedig 6 tanárnak kellett tanítania.

Az Entwurf egyik igen jelentős újítása a *hagyomány nélküli reáliskola* intézményének a bevezetése volt, amelynek a megoldása elől a kisebb mezővárosok algimnáziumai – az Entwurf végrehajtása elől – átmenetileg passzivitásba vonultak: a tanítóképzés és a mesteriskolák irányában keresték a kibontakozás útját. Lényegében ez magyarázza meg a csurgói református gimnáziumnak a tanítóképzés felé fordulását az eötvösi képezde tényleges megalakulása előtt. A protestáns algimnáziumoknak foggal és körömmel kellett törekedniük az iskolahatóságok előtt arra, hogy ideiglenes állapotukat mielőbb felszámolhassák, nehogy az érettségi vizsgák megtiltása után – amelyeknek a visszanyerését csak 1855/56-ban engedélyezték újra a számukra – ismét elveszíthessék nyilvánosságukat. Az Entwurf a magyar nyelv használatát még a tanári jegyzőkönyvek vezetésénél is megtiltotta, a német tanítási nyelvet pedig már 1851-től elrendelte, 1855-től pedig minden gimnáziumban kötelező tantárggyá tette.

A protestáns kisgimnáziumok alapítványokból és a *földesurak telekadományjaiból* éltek, valamint a paraszti–polgári igények egymásratalálása következtében az iskola fenntartás és szervezés gondjait magára vállaló Belső-Somogyi Református Egyházmegye gyámködése alatt. E kisgimnáziumok szerepe a nemzeti nyelv oktatása szempontjából is jelentős volt, a deákos műveltség alapelemeinek tanításán kívül már a reáliák tanítása érdekében is nagy lépéseket tettek előre: történelem oktatásukban – a világtörténelem hasznosítása mellett – már a hazai történelem tanítására is kellő gondot fordítottak, a földrajzi stúdiumokban pedig a nagyvilág tanításán kívül – igaz mindezt a Ratiok is sugallták – a Monarchiát, benne Magyarországot is tanították.

Ezek a kisgimnáziumok a feudális osztálykorlátokon túlnyúlni akaró társadalmi együttműködés jegyében keltek életre, így válván a protestáns egyházak révén a történelem három iskolaalapító tényezője közül – az *egyházak*, a *földesurak* után – a *polgárságra* is építkezővé, akiknek gyermekeit akarta a polgárság soraiba ültetni, annak magasabb képzettségre törő fiaiként. E kisgimnáziumokról találóan írta *Baksay Sándor*: „Magától szökött ki a földből, nem mint egy kőből rakott épület, hanem egy magról kelt fa, észrevétlenül verve gyökérzetet, hajtván termő lombotot a magyar művelődéstörténet nagy hasznára”

* * *

Az októberi diploma kibocsátása (1860. október 20.) és a közoktatásügyi minisztérium feloszlata után Helfert József Sándor báró közoktatásügyi államtitkár – az ismert reakcionárius történetíró – öngazoló jelentést készített az abszolutizmus első évtizedében jóindulatúan kezelt hazai iskolai állapotokról, amelyekről pozitívként könyvelte el az egyetemi és főiskolai reformok mellett a gimnáziumok újjászervezését, a reáliskolák megszerzését, a tanítóképzés átalakítását, a népiskolák megjavítását és gombamódjára történő szaporítását.

A jelentésben nevelésesen hangzott, amikor azt mondta, hogy Thun minisztériumának *nem volt köze a centralizált birodalmi politikához*, azt azonban beismerte, hogy a minisztérium csak a nyelvkérdésben haladt párhuzamban a kormányzattal, az összbirodalom egységes hivatali nyelvének az álmát kergető ő általa.

Ez az időszak – végül is – a Thun-féle ideiglenes (1850–1854) és végleges (1855–1859) reformjai után már a reformokat fellazító változások kora volt (1855–1867), amely – egyfelől – a két évtizedre mellőzött Eötvös-féle népiskolai és népművelési eszméknek és a népiskolai törvényeknek készítette elő az útját. Másfelől pedig az Entwurf az abszolutizmus bukása után vált alkalmasabbá arra, hogy a polgári társadalom szabta művelődés egyre korszerűbb követelményeit és céljait segítse megvalósítani a középfokú oktatás területén hazánkban középiskolai alap-törvényünk (az 1883. XXX. tc.) polgári-kori „magna chartájával”.

Az abszolutizmus korszakában a népoktatás rendszerében is jelentős változások történtek. Növekedett az iskolák száma, az iskolabajárás aránya, erősödött az államigazgatás törődése – főképp a megyei és járási közigazgatási hatóságoké – rendszeressé vált a jelentéskötelezettség, s a folyamatos statisztikai adatszolgáltatás is.

A politikai községeket az iskolák anyagi ügyeinek a kézbe tartására szorítva, a járási közigazgatás igyekezett a földesurak támogatásának a megnyerése érdekében is fáradozni. De az átszervezés utáni tanügyi igazgatás vezetői is – többnyire egyházi személyek – egyre aktívabban vették kézbe a népiskolák ügyének irányítását. Nem egyszer nagyon keményen fogalmazták meg – a tennivalók során – a múltból visszamaradt állapotok káros következményeit: a tanítók sok helyütt még mindig meglévő erkölcsi hiányosságait, a lakosság szemléletbeli fogyatkozásait, amellyel – szinte tradicionálisan – vonták el gyermekeiket az iskoláktól. A szolgabírók érélyes fellépése következtében – többek között – Németh József csurgó kerületi alesperes, mint iskolafelügyelő 1855. április 17-én azt jelenthette: „E folyó iskolai év kezdetén oskoláink növendékekkel egyszerre annyira megteltek, hogy az előbbi időkben főlölegesen is tágasnak látszó oskolatermek a betódult kisdedek befogadására szűkekké levének, és hogy ime, majdnem minden helyen oskolaterem tágításáról, vagy újnak építéséről kell gondoskodni.”

A közigazgatás erélyes buzgalma következtében 1854-től már nemcsak az anyaegyházak falvaiban, hanem a filiális helységekből is működni kezdtek a vasárnapi iskolák. A közigazgatás járási vezetői provizórikus intézkedésekkel lehetővé tették a tanítói és nótáriusi munkakörök szétválasztását is, és oly jövedelmet állapítottak meg a tanítóknak, hogy azoknak ne kelljen többé – másodállásban – a községi jegyzői tisztelet magukra vállalni. Még mindig jelentős volt a nótárius-tanítók száma a megyékben, jóllehet 1845-ben – éppen egy évtizeddel előbb – már helytartótanácsi rendelkezés is tilalmazta a két munkakör összekapcsolását.

Új és tágas iskolák kezdtek épülni a falvakban, amelyekből a megyei főnökök 3160/1855. sz. rendeletére az iskolai felügyelőket rendszeres rovatos jelentésekre kötelezték az iskolák állapotáról, nemcsak a népiskolák, hanem a vasárnapi iskolák tanulóiról is. Jóllehet az *ismétlő iskoláztatást* a II. Ratio Educationis rendelte el, lényegében azonban az abszolutizmus nyitotta meg azok kapuit.

Az *ismétlő iskolák* mellett a megyék a *gyümölcsfaiskolákkal* is sokat törődtek. Ezekre a speciális iskolatípusokra nagy szükség mutatkozott a megyékben, azok speciális és elméleti mezőgazdasági ismereteire. Az ötvenes évek utolsó éveiben már elegendő és megfelelő területek állottak ezek rendelkezésére. A földműves nép kertészeti ismereteinek a növelésére az országban 3128 helyen alapítottak gyümölcsfa-iskolát. Ez akkor is figyelemreméltó az agrárius országban, ha nem is állt elegendő és megfelelő terület a rendelkezésre, ám iskola-kiegészítő intézményként a gyakorlati oktatás és a mezőgazdasággal összefüggő ismeretek tekintetében igen nagy volt a szerepük és jelentőségük. A *faiskolák* felállítási kötelezettsége hazánkban csak akkoriban következett be, amikor a megyei törvényhatóságok elkészítették szabályrendeletüket, amelyekben előírták a községek részére a faiskola felállítási kötelezettségeit. A rendelet a *faiskolai felügyelői rendszert* is bevezette, s megszervezték bennük a körzeti és a járási faiskola-felügyelői munkaköröket is.

A népiskolai állapotok felmérésében igen jelentős kérdéskör volt az *anyaegyházak és a filiák* kapcsolatrendszerének az ismerete. Különösképp izgalmas kérdés volt mindez a *puszták népe régióinak a megyéiben*. Ha az anyaegyházak és a filiák népiskoláira vonatkozóan nem is álltak rendelkezésre folyamatos adatok – minden esetben, még a canonica visiták és a későbbi schematizmusok is hiányosak voltak e tekintetben. Mégis e forrásoknak a vizsgálata kétségtelenül árnyaltabb eredményekhez vezetett bennünket, hiszen az iskola hatóköre mindig kiterjedt a leányegyházak falaira is, tehát ezeket a helységeket is be kellett vonni az iskolával intézményesen ellátott helységek közé.

I.
HÁRMAS
KIS-TŰKÖR,
 MELLY
MAGYAR ORSZÁGNAK
 ÉS A' HOZZÁ
KAPCSOLT RÉSZEINEK

I. FÖLDLEIRÁSÁT, II. MOSTANI POLGÁRI
 ÁLLAPOTJÁT, III. A' MAGYAR NEMZETNEK
 TÖRTÉNETÉT A' LEGRÉGIBB IDŐKTŐL A' MAI
 NAPIG, HITELES IRÁSOKBÓL KIMUTATJA.

Patriae memoria dulcis.
Édes a' hazának emlékezete.

Livius.

Magyar !

Kijöven Eldődink' Hét Fejedelmével
 Megráztad Európát karod' erejével ;
 'S harczolván , küszködven Ocsmán' vad népével
 Megváltottad újra Bajnokid' vérével.

Bételt rég a' világ tetteid hirével ,
 Tudja , mit végezhetsz fegyvered' élével
 Mutasd ma , hadd lássa , mit tehetsz elmével
 Győzz-meg minden néped nyelved' szépségével

Batsányi.

Ezért készítettük el az 1770 és 1858 közötti statisztikák, a canonica visiták és schematizmusok alapján a filiák *távolsági övezetekbe* való sorolását a sematizmusok *időövezete* alapján. Az 1858-as Veszprémi Rk. Egyházmegye sematizmusára szerint Somogyban 243 filia és külterületi lakott helyen 7557 tanuló (az összes tanuló 17 522) 40,8 százaléka lakott. Ezen időövezetek távolsági övezetekre való átszámításával (becslés szerint 4 km/óra) megállapíthattuk, hogy 243 filiából, illetve a kerületi lakott helyek közül 154 településből (a települések 63,4 %-ából) jártak az anyaegyházak népiskoláiba egy órai távolságból. Egy és két óra közötti időtávolságból (4–8 km) 86 településből (46,4 %), két-három órán belül (10–14 km) távolságból pedig 3 település (1,2 %) tanulóit jártak iskolába.

A régió zalai filiáiból még az egyegyede sem járt az iskolaköteleseknek – naponta oda-vissza – 11–12 km-t gyalogolva. Teljesen találó Plander Ferencnek a Tudományos Gyűjteményben közzétett korrajza egy szolgabírói jelentést idézve: „Miatán Göcsejben és Kerka mellyékén csak ott léteznek tanodák: hol az *anyafára* vagyon, melyhez 10–15 és 20 helységek is, melyek a filiálistól 2–3 óra járásra esvén kapcsoltattak, a szülők gyermekeiket legjobb szándékkal sem taníttathatják, mert ily *erdős vidékekben oly távolságra* azokat szétküldeni a *téli zord idő* s ragadozó farkasok prédái lennének, e végből sajnosan jelentem, hogy több helységek vannak azon vidékekben, melyekben 300 s még több lelkek *vagynak s közöttük egy írástudót sem találni.*” (Halász Imre: Önkényuralmi népiskola-politika Zala megyében a Bach-korszak elején. Neveléstörténeti Füzetek. I. Bp. 1984.)

A jelentés javallotta a plébániák felállítását, mondván, hogy velők párhuzamosan iskolák is alakulnak. Mindez természetesen a településszerkezet és az iskolahálózat összefüggését bizonyította, noha az alacsony iskolalátogatottságnak nemcsak a távolság volt az egyetlen oka, hanem a szülők igénye és hozzáállása is hiányzott. Végül is igaza volt a korabeli közigazgatási jelentésnek, hogy *nem lehet minden iskolakerülést csak az egyházak és a kormányzat számlájára írni.* Ugyanakkor említenünk kell a protestánsok kedvezőbb népiskolázási eredményeit is, 1851-ből a megye egyik főbírájának a jelentéséből: „A protestáns helységekben az iskolákat a protestánsok *tulajdon költségekből* építették, jelen időszakban is maguk ügyelnek jó karbantartásukra, a helységek népességéhez képest *nagyobb és kisebb iskolaépületeket bírnak*, mindaddig ez ideig erejükhez mérve még a legkisebb népességű helységek is tartottak iskolatanítókat, iskolákat építettek.”

Az egyházmegye sematizmusai *csak 1846-tól* kezdték a tanulók számát közölni. Adataik száma évről évre növekedett. Az iskolábaérés és a hazaérés *dupla* távolsága – rendszerint a földes és sáros helyközi dűlőutakon – egyértelműen bizonyította a filiák és a puszták tanulóinak jóval hátrányosabb iskolabárási helyzetét az anyaegyházak iskoláival szemben. Ha mindehhez még azt az általánosnak mondható helyzetképet is hozzáveszem, hogy a pusztákat – többségében – mindenkor a szegényebb néprétegek lakták, akkor ez a körülmény még nyomatékosabban húzza alá – a hiányos lábbeli és ruházat következtében is – az anyaiskoláktól egyébként is messzeeső települések és külterületi lakóhelyek tanulóinak *hátrányosabb iskolalátogatási helyzetét.* Somygyban Gyékényesnek 14 filiájában is csak egyetlen népiskolája volt 1859-ben, noha a jozefinizmus népiskolai kódexe, annak 1785-ös Instrukciója már *félórás körzetben* elrendelte az iskolák felállítását, ahol 100 gyermek élt a filiákban.

* * *

Thun Leó kultuszminiszter a Landes-Regierungsblatt 1856. évi 173-as számában tette közzé a római katolikus, a görögkeleti és a zsidó népiskolák külső felszerelésének biztosítására, különösképp pedig az iskolák dotálására vonatkozó rendeletét, amelynek mellékleteként *kérdőveket és bevallási adatlapokat* bocsátott ki okmányszerű kitöltés és hitelesítés céljára az adatszolgáltatók részére. Az „iskolabevallások” elkészülte előtt pedig javaslat született a kántortanítóként működő római katolikus és görögkeleti népiskolai tanítók *stoláris jövedelmének* bécsi pénzegységéből (váltó forintból) „konvencionális érmére”, azaz pengő forintra történő átváltására és a stoláris járandóságok összeírására. A katolikus lelkészek stoláris jövedelmeinek az *átváltását* az 1802-es összeírások után nem terjesztették ki – értelemszerűen – az iskolai tanítókra, a legtöbb egyházközségnél a régi szokás maradt érvényben, így a rendelkezés nem valósult meg mindenütt.

A római katolikus iskolaszolgálatról és azzal egybekapcsolt mellékszolgáltatásokról készült *iskolabevallások* a soproni közigazgatási terület népiskoláiról az 1858/59-es esztendőben készültek. Így váltak ezek a canonica visiták mellett a római katolikus népiskolák okmányokban is lefektetett, hiteles érvényű – jogforrásként is használt, a katolikus oktatásügy évszázadok óta *jogbiztosító és jogmegállapító dokumentumává.* De nemcsak a tanítói jövedelmek megállapításához szolgáltak mértékül a bevallások, hanem az iskolák fajtáira, patrónusaira is alapvető adatokat tartalmaztak. A bevallásokat német nyelven kellett készíteni, a régi bevallásokat nem volt szabad megsemmisíteni. Négy példányban kellett elkészíteni, egyik példányát a minisztériumban, a másikat az állami könyvelőségen, a harmadikat az iskolában, a negyediket pedig az iskolaközségben kellett őrizni. Az okmányokról a tanítónak *hitelesített* másolatokat kellett készíteni.

Az iskolabevallások készítésére a pápával 1855-ben – Ferenc József 25. születésnapján – konkordátumot kötöttek, feltehetőleg a kiesett tizedjövodelemekkel kapcsolatos kárpótlás kérdésével is összefüggésben. Az első papság anyagi helyzetében a jobbágy-felszabadító törvények nyomán jelentős változás történt. Az úrbírség eltörlésével megszűnt az ún. *sedecima*. A papi tizedet a középkortól kezdve a püspökök szedték be, a tized egytizenhatodát azonban a plébánosok kapták meg a beszedett tized arányában. 1848-ban a főpapság – a kárpótlás igénye nélkül – lemondott ugyan egyházi jövedelméről, az alsó papságot azonban éppúgy kárpótolták, mint más feudális jogviszonyból származó haszonélvezetek jövedelméért. Az elmaradt *sedecima* váltságot az ún. „*járadéki okmány*nyal” fizették ki, a plébániák elveszett jövedelmének a kárpótlására az abszolút korszak az *illeték-egyenérték* rendszerét vezette be.

Az iskolalátogatást kötelezővé és ingyenessé tevő oktatási rendszer az alsó fokú népiskolák felállításának és fenntartásának a költségeit a községekre hárította, az oktatás tényleges irányításának és tartalmi meghatározásának a jogát azonban az egyházakra ruházta. Bár joggal feltételezhető, hogy a bevallások egy példányát az egyházmegyei főhatóság is megkapta, a dél-dunántúli egyházi levéltárakban azonban mindeddig nem jutottunk kutatásaink során a nyomukra, még a püspöki körlevelekben sem, valamint azoknak az utasításoknak sem akadunk a nyomára, amelyek a kiadott rendelet alkalmazásának nomenklatúrájára és a kitöltéshez adott esetleges utasításokra vonatkoztak a helytartósági levéltárban. Mindezeknek a feltárása még több erőfeszítést igényel, annak a ténynek a felderítésével együtt, hogy a beérkezett iskolabevallásokból a helytartósági osztály milyen következtetésekre jutott, s azokat hogyan használta fel későbbi munkájában.

Az önmagában is értékes *forrásanyagunk* azonban meg van az az előnye, hogy a bevallások 12 rovatának az adatai más megyék kutatóinak is mintául szolgálhatnak az összehasonlításra, másfelől pedig – az eötvösi népiskolának előtörténeti korszakában – azok nemcsak a megyékre, hanem a *régiókra is általánosítható képet* nyújtanak a számunkra. Nemcsak a népiskolába járás, hanem még az ismétlődő iskolabájarási arányokra is következtethetünk belőlük, valamint az iskolák állapotára, a tantermek, a tanítók számára, a tanítás nyelvére, a tanítók összes telki és terményjövodelemének a nagyságára, a stólaris jövodelemek nagyságára is támpontot nyújtanak.

Mindezek a jövodelemek egycsapásra megszilárdították a *néptanítók tekintélyét* az eötvösi népiskola megalapozásának előkorszakában, a népiskolai hálózat régióbeli kiterjedésének a korszakában. A tanítói hivatás mindenfajta posztgraduális képzés és önművelés által *szakmáivá* alakult. A tanítók így a magyar falu közművelődésének egyre növekvőbb tekintélyű s elsőszámú közkatonáivá s *világító lámpásaivá* váltak, noha a társadalmi hierarchiának még mindig a legalsóbb lépcsőjén állottak, és anyagi helyzetükről, legalábbis státuszuk nem kielégítő voltáról, megszorodó panaszaikról még a megyékben is sok-sok helyen találkozhattunk. Életpályájukra azonban már nemcsak kenyérkereseti lehetőségként, hanem *hivatásként* is tekintettek a magyar népkultúra és népi művelődés – sok esetben a felekezeti korlátokon is felülemelkedni tudó – szolgálatában.

A helytartótanács 1862 októberében elrendelte az iskolabevallások elkészítésének ellenőrzését és ezt követően további jelentős iskolanyilvántartási *jelentéskötelezettség* hárult kötelezően a katolikus népiskolák vállaira.

* * *

Barsi József *iskolatörténeti statisztikai* adatai segítségével rá tudunk mutatni azokra a változásokra, amelyek újra kezdődtek termelődni az 1860-as esztendőktől. (Barsi József szerk.: Magyarország közoktatási statisztikája 1864/65–1867/68-ban. Pest, 1868.) Az iskolagyárapító abszolútizmus második felének a lezárása után 1861-től nemcsak az iskolakötelezettség lazult fel hazánkban, nemcsak a hétköznapi iskolák látogatásának az aránya kezdett lanyhulni, hanem a vasárnapi iskolai és a gyümölcs-faiskolai tanfolyamoknak a száma is, csorbult a tanítók jövodeleme, de a néptanítók szorgalma is. Csökkent az iskolaépületek állaga, az iskolaépületeknek a fele sem volt *jó* karban, 20 %-uk pedig rossz állapotban volt. Zsúfoltság tekintetében az első helyen a római katolikus népiskolák állottak 481,7 átlaggal, második helyen a kálvinista iskolák 121,8 átlaggal, harmadik helyen az evangélikusok 57,50 átlaggal, a negyedik helyen pedig az izraelita iskolák állottak 51,80 átlaggal, ami a *legkedvezőbb tanulási és*

tanítási lehetőségek fordított sorrendjét jelentette. Mindez az országos képhez hasonlóan alakult a dél-dunántúli régióban is. De az egy tanítóra jutó tanulók tekintetében is azonos volt a sorrend, mint országosan.

Már az I. Ratio Educationis korszakában keletkezett népesség és iskolaösszeírások is a dunántúli régió északi felének a kedvezőbb kulturális adottságait tükrözték. A dunántúli megyék helyeiseiben a *tanítóellátottsági arányok* száz százalékon felüliek voltak – sorrendben – Fejér (134,24 %), Komárom (109,63 %), Veszprém (105,95 %), Tolna (102,91 %) megyékben 50–100 % között volt Esztergom (97,87 %), Moson (94,00 %), Győr (84,61 %), és Sopron megyéé (65,94 %), 50 % alatti részesedése volt Somogyinak (46,05 %), Vasnak (34,83 %), Baranyának (32,47 %) és Zalának (30,63 %). (*Kanyar József*: Az alsó fokú népoktatás Somogyban, 1770–1792.) Levéltári Évkönyv 7. k.)

Vörös Károlynak ugyancsak a Lexicon locorumra épített kutatási eredményei is igazolták a Dunántúl viszonylag kedvezőbb kulturális helyzetét a XVIII. században. Szerinte az első népszámláláskor az 1 tanítóra jutó népesség átlagos létszáma Magyarországon 1279 volt, a Dunántúlon pedig 1041 fő, ezen belül Győrben, Mosonban, Sopronban, Vasban, Zalában és Somogyban 1001, Baranyában, Fejérben, Tolnában és Veszprémben pedig 1110 fő. (*Vörös Károly*: A két Ratio Educationis és a népoktatás Magyarországon. 1774–1868. In: Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf. Eisenstadt, 1976.)

Korábbi kutatásaim arra is rávilágítottak, hogy az *egy tanítóra jutó lélek- és gyermekszám tekintetében* a Dunántúlon az elsőbbség Veszprém megyéé volt, a második hely Fejéré, a harmadik pedig Győr megyéé. E tekintetben a déli megyék a rangsor második felében foglaltak helyet.

Ha az 1860-as esztendőktől bekövetkezett társadalmi és politikai változások átmenetileg kedvezőtlenebb állapotokat is teremtettek népiskolázás tekintetében, mint az abszolutizmus kori, mindazonáltal a *dualizmus kezdetén az új korszak már készen állott az Eötvös-féle új népiskolai koncepciók befogadására*. Ha a népesség növekedésével és a településszerkezettel összefüggő iskoláztatás nem is tudott elmozdulni az *extenzív fejlődés* útjáról, a dunántúli megyék 1869–1872. évi 6–15 évesek tankötelezettségi adatai – Kelemen Elemér kutatásai szerint – 1869-ben már 63,95 %-os iskolabajjárasi arányokat mutattak fel az országos 48,45 %-kal szemben. (*Kelemen Elemér*: Dunántúl népoktatása az Eötvös törvény előtti évtizedekben. Dunántúl településtörténete, 1848–1867.)

Dunántúlnak – a XVIII. század második felétől kezdődően – egyre kedvezőbb helyzete lett gazdasági, társadalmi és kulturális tekintetben is, mint az ország más régióinak. Ennélfogva jóval kedvezőbb helyzetben indult el a tőkés fejlődés és polgárosodás útján is, mint az ország többi része. 1848 és 1867 között ezek a feltételek „az országos átlagnál nagyobb mértékben jöttek létre.” (*Katus László*: A Dunántúl gazdasági és társadalmi fejlődésének fő vonásai, 1848–1867.)

* * *

Súlyos érvényű történelmi tapasztalatok bizonyítják, hogy a rendszeres gazdasági növekedés és iparosodás alig következhetik be egy-egy régióban az írni-olvasni tudás minimális szintje nélkül. Hazánknak – az 1869-ben elvégzett népszámlálás írástudást is mérő adatai szerint – Dunántúl volt a legfejlettebb régiója, úgy azonban, hogy a népoktatás dunántúli térképén *Dél-Dunántúl hátránya mindig kitapintható volt Észak-Dunántúllal szemben*. Így érték el a népiskolai törvény életbeléptetésének idejére népiskoláztatásunk mutatószámai a birodalom szintjét! Köztudott volt ugyanis, hogy Voralberg és Felső-Ausztria iskoláztatási adatai voltak csak kedvezőbbek a Dunántúlénál. De sok tartománnyal volt egyenlő Dunántúl aránya (Tirol, Salzburg), néhányat pedig messze megelőzött (Karinthia, Kraina, Galícia, Bukovina, Dalmácia).

Hazánk polgári kori népoktatásának megszervezése csak a kiegyezés után került napirendre történelmi fejlődésünk sajátosságainak eredményeként, amelyhez az előtte lévő évszázad – a felvilágosult abszolutizmuson, a reformkoron és a neoabszolutizmuson át – teremtette meg az előfeltételeket. A neoabszolutizmus összbirodalmi érdekeknek alárendelt iskolapolitikája egyszerre szolgált *klerikális és dinasztikus* érdekeket. Főfelügyeleti jogát hangsúlyozva az állam e korszakban (1), a közösségek iskolaépítési felelősséggel (2), a 12 éves tankötelezettséggel (3), az anyanyelvi oktatással (4), az ingyenes oktatással (5), a gyakorlati

célokot szolgáló ismétlődő iskolákkal (6), a fa- és gyümölcsfaiskolák felállításával érte el eredményeit; mindennek az alapját azonban a II. Ratio utáni reformkorban elért sikerek jelentették. Az 1839-es 50 %-os Somogy megyei iskolabajjárás arány nélkül azonban elképzelhetetlen lett volna a neoabszolutizmus feltűnően nagy iskolabajjárás mutatója nemcsak Somogyban, de az egész régióban is. Javultak az oktatás személyi és tárgyi feltételei is, tágasabbak lettek az iskolák, több tanteremmel épültek, s bennök több és képzetesebb nevelő dolgozott, noha az iskolahálózat fejlődése még így sem tudta követni a népoktatás tartalmi-tantervi fejlődését, amelyet eleve korlátok közé szorított az *egytanítás, felekezeti népiskolák* struktúrája.

A kiegyezés előtti esztendő a hazai polgári fejlődés dinamikus esztendei voltak. Ez a nemzeti felemelkedés nemcsak „az ipar és gazdaság” terén hozta létre új gazdasági struktúráját és szervezeteit, hanem a műveltség szélesebb néprétegek soraira való kiterjesztésének is megteremtette az előfeltételeit a *népoktatás eötvösi bázistörvényének a tető alá hozását!*

* * *

A népoktatás ügyének végleges megoldása tehát sokat váratott magára. Bár Eötvös József 1848. július 20-án benyújtott 20 szakaszos népoktatásügyi törvényjavaslatának alapelvei már akkor kinyilvánították az államhatalomnak az elemi iskolák feletti joghatóságát, a tanképzésnek állami feladatként való kezelését. A bennök való tanítást *ingyenessé* deklarálva, a fiúknál 12, a leányoknál pedig 10 esztendőt jelölt meg korhatárként. A pótdiókból fenn tartandó közös községi iskolákban a magyar nyelv tanítása *kötelezővé* válván, csupán csak a vallásoktatás képzett bennök felekezeti jogot. E legfőbb alapelveket 231 szavazattal 84 ellenében el is fogadta az országgyűlés, mindazonáltal *csak* az 1868. évi XXXVIII. törvényekben válhatott belőle törvény. E népiskolai törvény munkálataiba – bécsi hazaérkezése után – Eötvös csakhamar bekapcsolta Zichy Antal író, a festőművész öccsét, a tabi választókerület követét, aki Eötvös programjának egyik lelkes végrehajtójává szegődött az országgyűlésen, s a készülő törvény előadói tisztét is magára vállalta, mivel az állam vezető szerepének az érvényesítését biztosító állami tanfelügyelet elvével, mind pedig a népnevelés ügyének a nemzeti haladás fontos középpontba állításával messzemenően egyetértett. De egyetértettek vele Eötvös kiváló népoktatási szakreferensei és munkatársai is, közöttük Gönczy Pál is.

* * *

A néptanító születésének századában teremtdött meg Csurgón – a népiskolai törvény tető alá hozása utáni esztendőben – a *tanítóképzede* is, amelynek Bárány Ignác volt az első igazgatója, az új népiskolai tankönyvek és vezérkönyvek országos rangú írója. Munkatársai előtt sokszor mondhatta találóan Eötvös: „*A műveltség fája csak ott nő magasabbra, ahol annak gyökerei szélesen terjednek.*” *A népiskolának pedig, hazánk művelődéstörténetében, ilyen gyökérszerű fája volt!!!*

Kanyar József

„Szolgálat és hivatás”

Egy falusi tanító javadalmazása és kötelességei a XIX. század második felében

Az 1996-os év eseményei a Millecentenárium és az oktatás ezeréves évfordulója előtti tisztelgés jegyében folytak. Az oktatásnak minden korban és minden társadalmi rendszerben nagy jelentősége volt, de különösképpen nagy hangsúlyt kap a jelenben, hiszen korunk társadalmát, s benne a pedagógusokat ma olyan szorító problémák foglalkoztatják, mint egyes iskolák anyagi helyzete, s ebből adódóan megszűnése, összevonása. Ezzel párhuzamosan rettegett veszély a következmény: a pedagógus állások megszűnése, a maradék számára pedig a pedagógus fizetések alacsony volta, a növekvő óraszámok és a bizonytalanság. Ez a jelen.

Lapozunk vissza azonban egy évszázadot az oktatásügy történetébe, s az évforduló kapcsán nézzük meg, milyen volt egy kis faluban élő pedagógus, tanító helyzete a XIX. század második felében. A falu, *Sopronkövesd*, a Dunántúl nyugati szélén, közel a Kisalföld pereméhez, az Alpok lábánál húzódik meg. Első írásos említése egy 1326-ból származó királyi oklevél szerint: Kwesd. A falu története az egymást váltó főúri családok: a Kanizsaiak, a Nádasdyak, a Széchenyiek története. A XVIII. század végén és a XIX. század első felében a falut német faluként tartják számon, és Giessing, Gissing néven jelölik. 1836-tól már magyar faluként emlegetik és a plébánia anyakönyvének Német-Kövesd a felirata.

Ebben az anyakönyvben kutatva találtam 1882. augusztus 18-i keltezéssel a következőket:

„A Német-kövesdi róm. kat. hitközség kántortanítói állomásának javadalmazása. A tanító kötelmei:

1. *Cserépfödőzet alatti lakás áll:* 3 szoba, takaréktűzhelyes konyha, élelmi kamra, istálló és külön altanítói szobából, szalmával födött pajtából.

2. *Ingatlan birtokok:* 9 hold és 701 □-öl szántóföld. Ebből a község 4 holdat és 351 □-ölet őszi alá háromszor, tavaszi alá egyszer megszánt és leboronál. Az ingatlan birtok 1200 □-ölnök számitandó – van még ingatlan birtok 227 □-öl, házikert és 69 □-öl rét.

3. *Terményekből:* minden vonómarhával bíró gazda és zsellér ad 1/4 mérőnek megfelelő liter rozstot eregetve. Harangozásért minden ház 1/8 mérőnek megfelelő liter rozstot csapva.

4. *Készpénz:* minden vonómarhával bíró lakos fizet 9 krajcárt évenként, a lakók 21 krajcárt, az özvegyek pedig 11 krajcárt, a zsellérek 21 krajcárt. A községpénztárból szekeres munka: malomfuvar, fahordás és trágyakihordási váltság fejében: 24 f., köznapi iskolatakarításért 34 f., ismétlő iskola takarításért 30 f., Páduai Szent Antal könyörgésekért 2 f 52 kr., 4 fogadott szentmiséért 1 f. 4 kr., ostyasütésért a templom pénztárából 12 f. 60 kr.

5. *Fajárandóság:* kilenc szekér fa, vagyis 4,5 öl, ennek ára 13 f. 80 kr. Az iskolák fűtési anyagáról és fűtőjéről a község gondoskodik.

6. *Egy szekér széna*, vagy ha nem terem, 20 f.

7. *Minden szőlő után* egy itce must=4,5 akó.

8. *Óra kezeléséért:* 8 f. 40 kr.

9. *Mellékjövedelem:* nagymiséért 26 kr., nagy halott temetéséért 20 kr. kis halott temetésért 17 kr., keresztelésért, esketésért 10–10 kr., hirdetőírást 10 kr.”

Ez volt tehát a tanító *jövedelme*.

Nézzük meg azt is, mi volt a *munkája, feladata:*

„1. Köteles mindkét nemen lévő iskolaköteleseket kedden és csütörtökön délután három óráig, a többi napokon egész napon át 5 óráig a törvényszabta tantárgyakban oktatni, kedden és csütörtökön kettő órán át tanítani.

2. Az isteni szolgálaton vasárnap és ünnepeken úgy, mint köznapokon orgonálni és énekelni, nemkülönbben vasárnap és ünnepeken a délutáni isteni szolgálaton énekelni és orgonálni, azonfelül szombaton délután a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére litániát tartani, keresztelésen és esketésen jelen lenni.

3. Szent György napjától kezdve Szent Mihályig bezárólag minden újhold vasárnap reggeli 6 órakor az Agghegyen litániát tartani.

4. Páduai Szent Antal napján és ennek nyolcadán Szent Antal szobra előtt litániát tartani.

5. Minden nyilvános körmeneten a kántori teendőket végezni.

6. A haldoklók szentségeinek kiszolgáltatásánál segédkezni, és minden harangozás.”

Az iratokból kiderül, hogy bizony az akkori tanítóknak meg kellett dolgozniuk a megélhetésükért, de kiderül az iskolába járók, sőt a falu lakóinak anyagi helyzete is.

A következő részlet a „Német-kövesdi róm. kat. iskolaszék által az 1882. év december hó 9-én tartott tanácskozásának jegyzőkönyvéből” való. A tanácskozás tárgya: „A hanyagul iskolába járó gyermekek megbüntetésének kérdése.” „A kihallgatás megtörténvén, kiderült, hogy a mulasztók mindannyian ruházatlanság, valamint a távolság és a rossz idő miatt nem látogatták rendszeresen az iskolát; az iskolaszék felmentési jogával élvén, az illető feleknek

megkegyelmezett, de meghagyta, hogy ezentúl a gyermekek szorgalmasan látogassák az iskolát, mert ellenkező esetben a másodfokú bírsággal büntetnek.”

Ennyit a jegyzőkönyvből. A falu műveltségi helyzetéről pedig a statisztikai adatok beszélnek.

Házak száma	Lakosok száma	Férfi Nő		Olvas ffi. nő		Ír-olvas ffi. nő		Nem ír-olvas ffi. nő		Tanköteles ffi. nő		Vasárnapi iskolás ffi. nő	
		ffi.	nő	ffi.	nő	ffi.	nő	ffi.	nő	ffi.	nő	ffi.	nő
168	1178	575	603	40	34	280	269	147	158	75	94	33	38

A tanítók száma: 2 (egy rendes tanító, egy segéd tanító)

Miről is beszélnek az adatok? Arról, hogy a falu lakosságának egyharmada nem ír, nem olvas. Miért? A jegyzőkönyv tanúsága szerint: ruházatlanok, s a falut körülvevő majorokból a rossz idő miatt nem látogatták az iskolát a gyerekek. Az okok között említhetjük, hogy a százhatvan tankötelest két tanteremben, két tanító tanította. Nehéz volt? Biztosan az.

Ez is bizonyítja, hogy minden korban „szolgálat és hivatás” volt a pedagógus munkája, s az ma is. Nem volt könnyű, ma sem az, de érdemes volt akkor is, és most is az.

Gödéné dr. Török Ildikó

LÉGY A HŐS FIÚK ÖRÖKÖSE!

- Amikor megtudod, hogy az 1848–49-es szabadságharc honvédei között tizenévesek is küzdöttek, szívedbe-lelkedbe melegség költözik. A történelem akkor közel jön hozzád, és testvéreidnek érzed a gyermekhősöket.
- Ha majd egyszer elzarándokolsz egy emlékhelyre, csatamezőre, amelyről megtudod, hogy földje, emlékműve, történelmi legendája hős elődeinkről szól, magyarságodban gazdagodsz.
- Amikor lehajolsz és tenyeredbe veszel egy keveset a megszentelt földből, akkor talán azt érzed, hogy közelebb kerültél nemzetedhez.

ÍGY LESZEL A HŐS FIÚK ÖRÖKÖSE!

Határozd el, hogy megszerzed a Szövetség által alapított kitüntető jelvényt!

Fontos, hogy ismerd ennek a szép vállalkozásodnak feladatait. A jelvényért 3 egykori csatahelyre, az 1848–49 emléket őrző helyre kell elzarándokolnod. Lakóhelyeden csak 1 emlékhelyet választhatsz, kettő máshonnan kell!

Ezt bizonyítanod kell!! Mégpedig úgy, hogy minden helyszínen borítékba teszel egy kevés földet. A borítékot a legközelebbi postán feladod.

Amikor a három boríték megérkezik a célba, hamarosan várhatod a jelvényt, az emléklapot.

**A cím: Magyarország Felfedezői Szövetség Országos Vezetőképző Táborá
3950 SÁROSPATAK Mátyás király u. 23.**

Földadományod ugyanott a Nemzeti Hármashalonnra kerül. Ha barátoddal, kisközösségeddel, vagy családdal együtt vállalnád ezt a szép feladatot – lehetséges. Akkor minden helyszínen egy borítékba helyeztél – személyenként – a földet és névsorral küldjétek el.

AKIK A JELVÉNYT MEGSZERZIK, ESÉLYESEK LEHETNEK A HONVÉDTÁBORBA VALÓ TOBORZÓRA, A KOMÁROMI VÁRFELDERÍTŐ JÁTÉKRA, A DAMJANICH-EXPEDÍCIÓRA SÁROSPATAKRA, AHONNAN KERÉKPÁROS UTAKAT SZERVEZÜNK MONOKRA ÉS A ZEMPLÉNI GYERMEKHŐSÖK SZÜLŐFALVAIBA.

